

Edmund Fawcett

LIBERALISME

Het verhaal van een idee

Met een nawoord van Dirk Verhofstadt

Vertaald door Ineke van den Elskamp en Annemie de Vries

2015

DE BEZIGE BIJ

AMSTERDAM | ANTWERPEN

Voor Marlowe en ter nagedachtenis aan zijn broer, Elias

VOORWOORD

Dit is een boek over een geslaagde god, zij het een vrij neurotische god die piekert over de vraag waarom hij is geslaagd, of hij werkelijk is geslaagd en, zo ja, hoe lang succes kan duren. Hij vraagt zich af wie hij is en wat zijn misvattingen zijn. Hij tobt erover of hij zijn succes heeft verdiend of dat hij slechts een opvolger is, de volgende god in de lijn. Voor een god die zo wijd en zijd wordt aanbeden, is het verbijsterend, die zelftwijfel. Maar dit is een ongoddelijke god die allereerst vraagtekens zette bij andere autoriteiten, zo niet bij de notie autoriteit zelf. Het is het soort god dat zegt dat je zijn bevelen moet gehoorzamen zolang je het ermee eens bent. Hoewel de wereld haast niet voor te stellen is zonder deze god, weet niemand precies wat hij is en waarom hij onmisbaar lijkt. De naam van die god is 'liberalisme'.

Het is niet eenvoudig om de puntjes in te vullen in de zin 'Liberalisme kan worden gedefinieerd als...'. Het is ook op veel plaatsen moeilijk het woord uit te spreken zonder onthaald te worden op onbegrip of lelijke woorden. Onder Europese antiglobalisten betekent 'liberaal' iemand die de hebzucht van de markt onvoorwaardelijk verdedigt. In de ogen van boze Amerikaanse conservatieven zijn liberalen een amorele, weekhartige elite. Voor de fans in de grote stad, de snellere types, betekent liberalisme vandaag de dag niet veel meer dan de mensen hun gang laten gaan in bestuurs- en slaapkamers. In andere delen van de wereld vloeit liberalisme in de gedachten van velen samen met een westerse manier van leven, waarnaar met afgunst of afschuw wordt gekeken, een voorbeeld om te volgen of te mijden.

Mensen zullen je zeggen dat liberalen in vrije markten, lage belastingen en een relatief kleine overheid geloven. Of nee, echt kenmerkend voor een liberaal is wederzijdse acceptatie, gelijkwaardig respect, sociale

geëngageerdheid en verzet tegen bullebakken. Je zult te horen krijgen dat liberalen principes spuiende mooipraters zijn of dat ze mensen zijn die lijden aan besluiteloosheid en nooit partij kiezen; dat ze links zijn, rechts zijn, of verstokte aanhangers van een gematigde lijn die medestanders zoeken voor een aldoor veranderende middenweg.

Als je, zoals ik, vindt dat het liberalisme de moeite van het verdedigen waard is, dan is het belangrijk dat je een juist beeld van het liberalisme hebt. Omdat je daarvoor moet weten wát voor iets het is, dreigt het verhaal ook hier al te stoppen voor het begonnen is. Liberalisme, zal men zeggen, is een ethische overtuiging, een economisch beeld van de samenleving, een politieke filosofie, een kapitalistische grondgedachte, een provinciaalse westerse opvatting, een tijdelijke historische fase of een tijdloze verzameling universele idealen. Die typeringen zijn strikt genomen niet fout, maar allemaal slechts een stukje van het verhaal. Zo bezien is het liberalisme een moderne politieke praktijk. Zoals elke praktijk heeft het liberalisme een verleden, beoefenaren en een visie die hun als leidraad dient. In mijn boek komt het verhaal van alle drie aan de orde.

Het liberalisme heeft geen ontstaansmythe of geboortjaar. Hoewel de intellectuele bronnen zo ver teruggaan als je energie of nieuwsgierigheid je willen brengen, diende het zich als politieke praktijk aan in de jaren na 1815 in de Euro-Atlantische wereld, maar nergens veel eerder. Het liberalisme reageerde op een nieuwe toestand van de samenleving, die wakker was geschud door het kapitalisme en aan het wankelen was gebracht door revoluties. Er bleken opeens onophoudelijk wenselijke en onwenselijke materiële en ethische veranderingen op te treden. In die ongewone toestand zochten de eerste liberalen voor hun politiek handelen een nieuw raamwerk, dat hun doelen zou dienen en hun idealen zou eerbiedigen.

Tot die tijd had men zo'n wereld die altijd in verandering is niet echt voor mogelijk gehouden. Denkers uit de achttiende-eeuwse Verlichting hadden de gedachte doen postvatten dat men de samenleving zou kunnen begrijpen en veranderen. David Hume en Immanuel Kant hadden gevraagd om een bevrijding van ethische bevoogding. Adam Smith had het eerste begin van het moderne kapitalisme verwelkomd. Zij hadden geen van allen de ware kracht van deze twee ervaren. Een nieuwe toestand waarin de samenleving mensen veranderde, vaak in een ongekend

tempo en op een manier die niemand begreep, hadden ze geen van allen voorzien, laat staan meegemaakt. Die rusteloze noviteit, die in sommige opzichten welkom was, maar tegelijkertijd verbijsterend, pleit ervoor het begin van het liberale epos vroeg in de negentiende eeuw te situeren, een moment dat anders wellicht willekeurig en slecht gekozen zou lijken.

Het liberalisme kwam met manieren om het recht en de overheid aan te passen aan productieve nieuwe handels- en industriemodellen, om verdeelde samenlevingen, waaruit vertrouwde ordenende hiërarchieën en overkoepelende overtuigingen verdwenen, bijeen te houden en om humane normen in het leven te roepen of te behouden, met name normen die bepalen dat staatsmacht en financiële macht mensen met minder macht niet slecht mogen behandelen of mogen veronachtzamen. Vanuit hun eigen duidelijke standpunten schilderden de grote negentiende-eeuwse politiekeoppositiefamilies die in reactie op het liberalisme ontstonden – het conservatisme en het socialisme – hun opponent af als een roekeloze bewerker van ontwrichtende veranderingen. Dichter bij de waarheid is echter dat de eerste liberalen te midden van ongekende beroering naar een stabiel steunpunt zochten. Van meet af aan was het liberalisme evenzeer een zoeken naar orde als een streven naar vrijheid.

Het leven van het liberalisme kan niet worden ingedeeld aan de hand van dynastieën, presidentschappen of revoluties. Toch zijn er vier perioden te onderscheiden. Deze perioden zijn niet scherp afgebakend, maar omwille van de duidelijkheid heb ik ze een exacte begin- en einddatum gegeven. De eerste periode is van 1830 tot 1880, een tijd gekenmerkt door jeugdige zelfontdekking, het winnen van invloed en grote successen. Tussen 1880 en 1945 werd het liberalisme volwassen en sloot het een historisch compromis met de democratie. Uit dat compromis, zwaar bevochten en wankel als het was, kwam het liberalisme in een inclusievere vorm tevoorschijn als het democratisch liberalisme, beter bekend als de liberale democratie. Na bijna fatale fouten – wereldoorlogen, politieke ineenstorting, economische depressie – kreeg de liberale democratie in 1945 een tweede kans door de militaire nederlaag en morele ondergang van zijn twintigste-eeuwse rivaal ter rechterzijde, het fascisme. Die derde periode van succes en rehabilitatie, 1945 tot 1989, eindigde in een triomf: de uiteindelijke capitulatie van de twintig-

ste-eeuwse rivaal van het liberalisme ter linkerzijde, het sovjetcommunisme.

Als we over het leven van het liberalisme spreken, gebruiken we een metafoor. Levens vertonen eenheid en continuïteit. Het liberalisme vertoont naar mijn idee beide. De metafoor heeft zijn beperkingen. Levens en verhalen eindigen, en dat geldt niet voor het liberalisme, nog niet. Een vierde deel, na 1989, schenkt aandacht aan een terugkeer naar zelftwijfel over wat liberalisme is en hoe lang het kan standhouden. De huidige zorgen over de identiteit van het liberalisme en de vrees voor zijn toekomst zijn waarschijnlijk overdreven, hoewel het zelfingenomen zou zijn – en niet liberaal – om zeker te lijken op beide punten.

Naar mijn mening zijn er vier duidelijke gedachten die een leidraad zijn geweest voor het liberalisme in de praktijk en die voor continuïteit in het verhaal van het liberalisme hebben gezorgd: erkenning van onontkoombare ethische en materiële conflicten binnen de samenleving, wantrouwen tegen macht, geloof in de menselijke vooruitgang, en respect voor mensen ongeacht hun opvattingen en wie ze zijn – een democratisch zaadje in een in andere opzichten ondemocratisch credo. Die leidende gedachten waren geen keurige algemene principes van het soort dat je aantreft in politieke beginselverklaringen en filosofieboeken. Ze fungeerden voor liberalen meer als bakens die zij konden gebruiken om de samenleving waarin ze zich bevonden in kaart te brengen en om richting te geven aan hun doelstellingen en idealen.

De liberale bakens beruften niet allemaal op dezelfde gronden. Liberalen raakten ervan overtuigd dat conflicten onvermijdelijk waren door de herinnering aan religieuze strijd in het recente verleden en door de onophoudelijke beroering in de samenleving om hen heen. Een wantrouwen tegen macht was gebaseerd op eeuwen van menselijke ervaring. Geloof in vooruitgang kwam voort uit christelijke bewustwording en uit enthousiasme voor het gedachtegoed van de Verlichting, gewoonlijk uit die twee samen in een en dezelfde liberaal. Het respect voor mensen dat van machthebbers werd geëist, was geworteld in een algemene morele traditie, hoewel liberalen de gedachte uitbreidden, zodat deze tevens respect voor de ondernemingen en innovaties van mensen behelsde. De originaliteit van het liberalisme lag in het feit dat het die verschillende elementen herzag en samenbracht in een nieuwe politieke visie. Het was kenmerkend voor de liberaal dat hij verlangde dat

alle vier de gedachten werden nagestreefd, hoe strijdig en inconsistent ze ook leken. De critici oordeelden dat het liberalisme, gezien die uiteenlopende gedachten, onsamenhangend was en te veel wilde. Een doorlopend thema in het liberale verhaal zoals het hier wordt verteld, is dat dat verlangen juist een bron van uithoudingsvermogen en vitaliteit was.

Uit mijn boek zal naar voren komen dat die vier gedachten – kort aangeduid als *conflicten*, *verzet tegen macht*, *vooruitgang* en *respect* – de liberale opvatting onderscheiden van die van haar negentiende-eeuwse rivalen, conservatisme en socialisme, van haar concurrenten in de twintigste eeuw, fascisme en communisme, en van hedendaagse opposenten, in het bijzonder het competitief autoritarisme, het nationaal populisme en de islamitische theocratie. Aan de hand van die vier gedachten kunnen we zien wie duidelijk liberaal is, wie waarschijnlijk liberaal is en wie duidelijk niet liberaal is. Ze geven de ruime grenzen aan van een losjes samenhangend, aangevochten isme. Voorbij die grenzen valt het liberalisme uit elkaar en ontstaat iets niet-liberaals, met name autoritaire vooruitgang, economisch libertarisme of de conservatieve handhaving van de heersende orde tot elke prijs.

Toen het liberalisme invloed kreeg en zich verspreidde, fabriceerden liberale denkers uit een gemeenschappelijke gezindheid een duidelijker verwoorde visie. Zij combineerden filosofisch en economisch jargon met de leuzen van de politiek van de straat. Ze putten uit intellectuele tradities die door de zestiende en zeventiende eeuw heen via de kerkleraren teruggingen tot de oude Grieken en Romeinen, wat leidde tot onbesliste meningsverschillen over de vraag wanneer het liberalisme begon. Geen enkele versie van de liberale visie werd ooit gezaghebbend. Het liberalisme had geen algemeen erkende ontwerpers van de leer, geen congregatie voor de verbreiding van het geloof, geen manifest zoals dat van Marx en Engels. De opvattingen waren derhalve altijd ruim, vatbaar voor interpretatie en discussie, en voor de hardnekkige veronderstelling dat 'liberalisme' zelf een misleidende naam was voor rivaliserende praktijken. Zo bezien waren de eindeloze ruzies binnen het liberalisme familieruzies. In al zijn verscheidenheid en bij zijn vele veranderingen heeft het liberalisme een opvallende mate van eenheid en continuïteit getoond.

Het liberalisme zoals ik het hier opvat, was een zoeken naar een

ethisch aanvaardbare orde gekenmerkt door menselijke vooruitgang onder burgerlijke gelijken zonder een toevlucht te nemen tot excessieve macht. Aangezien er over elk woord in deze zin minstens een boek kan worden geschreven, is deze niet bedoeld als definitie, maar als een belofte voor het verhaal dat volgt. Zo opgevat heeft het liberalisme een visie, maar is het een praktijk, hebben vier leidende gedachten die visie vormgegeven, en betekent 'een liberaal' iemand die die visie met een zekere mate van enthousiasme en overtuiging aanhangt. Niets van dat alles definieert 'liberalisme'. Ik weet niet precies hoe je liberalisme zou moeten definiëren, zo dat al mogelijk is. Het verhaal zal het moeten uitwijzen. Ik hoop dat het liberalisme door dit verhaal herkenbaarder wordt. Veel mensen maken zich zorgen over de huidige toestand en de vooruitzichten van het liberalisme. Hoewel ik hun zorgen deel, is het lastig om te bepalen wáár we ons zorgen over maken zolang we niet goed begrijpen wat liberalisme is.

Het verhaal maakt uitstapjes naar de geschiedschrijving, biografie, politieke filosofie en ideeëngeschiedenis. Ik ben op geen van die terreinen deskundig, hoewel ik als journalist de afgelopen vijfenveertig jaar veel liberale politiek heb gezien in de vier landen die hier als centrale voorbeelden worden gebruikt: Frankrijk, Groot-Brittannië, Duitsland en de Verenigde Staten. Ik steek ook regionale grenzen en partijgrenzen over. Britse en Amerikaanse liberalen hebben de neiging de liberale traditie te verdelen in een Anglo-Amerikaanse traditie (goed) en een traditie van het Europese vasteland (slecht of niet-bestaand) en zich vervolgens op de eerste te concentreren ten koste van de tweede. In een polemische stemming heeft het rechts dat voor de vrije markt is in de jaren zeventig getracht van het liberalisme een strikt economische afkeer tegen de staat te maken, een al te eenvoudige voorstelling van zaken, die enige tijd aanhangers had. Het andersdenkende links, gehavend door mislukkingen en intellectueel de weg kwijt, neigde ernaar liberalen, zijn meest logische bondgenoten bij het streven naar vooruitgang, uit te maken voor vermomde reactionairen. Het liberalisme verdient meer dan een departementale verdeling, Engelstalig provincialisme en partijgebonden minachting. Ik heb geprobeerd een meeromvattend beeld te schetsen, de blik te verruimen en liberalisme als geheel te laten zien, niet op de ontleedtafel, maar in levenden lijve.

Aangezien dit een historisch essay voor de gewone lezer is, zijn er

geen noten en geen bibliografie opgenomen. Bij titels van werken wordt de datum van de eerste uitgave vermeld. Achter in het boek staat een overzicht van de werken die ik heb geraadpleegd en waar ik uit heb geput.

INLEIDING

HET DRAAIT NIET ALLEEN OM VRIJHEID

Aangezien dit een stoutmoedige poging is om klaarheid te brengen in een gecompliceerd verhaal, moeten er nog enkele woorden worden gewijd aan wat ik mij ten doel heb gesteld, en waarom. Dat gezegd hebbende raad ik lezers die graag willen beginnen zonder meer aan om deze inleiding voor gezien te houden en direct naar het verhaal te gaan. Daar worden zij opgewacht door de Duitse geleerde en diplomaat Wilhelm von Humboldt, de eerste van een gevarieerde cast van kenmerkende liberale denkers en politici wier leven en gedachten deze op biografieën gebaseerde, niet-specialistische kroniek van het liberalisme als een politieke praktijk verluchten. De inleiding is voor lezers die meer van de kaart willen zien voordat zij aan de rondreis beginnen.

De inleiding bestaat uit twee delen: een thematisch en een chronologisch deel. Het eerste deel onderscheidt thema's en argumenten die als een rode draad door het leven van het liberalisme lopen. In dit deel wordt uit de doeken gedaan waarom de beschrijving van dit leven niet zou moeten beginnen bij vrijheid, maar bij een kritieke historische situatie: het begin van het industriële kapitalisme. Er wordt gewezen op valkuilen die een gevaar vormen voor elk relaas over het liberalisme, en vastgesteld wat ik onder 'liberaal' en 'liberalisme' zal verstaan. Het tweede deel van de inleiding geeft een overzicht van de beschrijving van dat leven in drie liberale perioden, 1830-1880, 1880-1945 en 1945-1989, gevolgd door een kort slotwoord over de huidige gemoedstoestand van het liberalisme. Elk deel begint met een uiteenzetting van de historische achtergrond en vertelt daarna over het leven en denken van kenmerkende liberalen, ruwweg gegroepeerd in denkers of in politici. Lezers die de weg kwijtraken in het verhaal, kunnen altijd terugkeren naar de kaart, mochten zij dat willen.